

5. Донцов А. И. Про понятие группы в социальной психологии / А. И. Донцов // Социальная психология: хрестоматия / [сост. Е. П. Белинская, О. А. Тихомандрицкая.].— М.: [б. в.], 2003.— 435 с.
6. Развитие личности ребенка / П. Массен, Д. Конджер, Дж. Каган, А. Хьюстон // Психология подростка / [сост. Ю. И. Фролов.].— М.: [б. в.], 1997.— 487 с.
7. Референтность // Психология: словарь / [сост. Л.А. Карпенко.].— М.: [б. в.], 1990.— 512 с.
8. Шевандрин Н. И. Социальная психология в образовании: учеб. пособ.: / Шевандрин Н. И.— М.: ВЛАДОС, 1995. Ч. 1: Концептуальные и прикладные основы в социальной психологии.— С. 56–59.
9. Ягловская Е. К. Взаимоотношения умственно одаренных дошкольников в группе / Е. К. Ягловская // Вопросы психологии.— 1998.— № 3.— С. 32–35.

АНОТАЦІЯ

У статті розкрито сутність та принципи формування малих груп, їх різновиди, вплив на міжособистісне сприйняття групових норм та правил, насамперед у школі, а також намічені шляхи реалізації сучасних підходів до змісту та форм соціально-педагогічної роботи з підлітками з метою формування конструктивних взаємовідносин.

АННОТАЦИЯ

В статье раскрыты сущность и принципы формирования малых групп, их разновидности, влияние на межличностное восприятие групповых норм и правил, в первую очередь в школе, а также намечены пути реализации современных подходов к содержанию и формам социально-педагогической работы с подростками с целью формирования конструктивных взаимоотношений.

УДК 371.035.9

Правова освіта в школі: сучасний досвід та інновації

Кушнар'єв С. В.
м. Київ

Сучасна соціокультурна ситуація активно впливає на освіту, вимагає від неї мобільності і адекватної відповіді на вимоги суспільства, ставить її перед необхідністю перегляду традиційних цілей і орієнтирів. У цьому контексті одним з найважливіших пріоритетів оновлення змісту вітчизняної освіти є модернізація й розвиток правової освіти в школах, як невід'ємної складової загальної культури громадянина і умови формування правосвідомості. Життя в цивільно-правовому суспільстві формує правову свідомість (позитивну чи негативну), незалежно від того, відбувається це стихійно чи цілеспрямовано в межах правової освіти. Але правова освіта є запорукою того, що право стане регулятором життя індивіда, а не перешкодою на його шляху реалізації своїх особистих завдань. В сучасних умовах саме правова освіта може стати найважливішим чинником розвитку особистості, становлення

громадянського суспільства і демократичної правової держави в Україні, громадяни якої зможуть жити в соціально-правовій згоді один з одним і державою.

У кожної людини існують різноманітні варіанти поведінки, але правова норма визначає лише один з них — правовий. Небажання (ігнорування) його дотримуватися призводить до правопорушення і, відповідно, до юридичної відповідальності.

На жаль, злочинність серед неповнолітніх, як трагічний симптом розчарування, сумнівів і безвір'я, залишається на високому рівні. Лише у 2008 році було зареєстровано 15 846 злочинів, скоєних неповнолітніми або за їх участю. З них: умисних вбивств — 137, тілесних ушкоджень — 226, зґвалтувань — 84, розбоїв — 652, грабежів — 2 621, крадіжок — 6 353. Деякі злочини, вчинені неповнолітніми, вражають своєю жорстокістю і цинізмом.

Підлітки з протиправною поведінкою мають, як правило, доволі низький рівень морально-правової культури. Тому пріоритетним завданням освіти є створення такої сукупності умов розвитку учня, яка забезпечить в майбутньому його готовність правильно жити і успішно діяти у світі гуманітарних цінностей. В педагогічному плані це означає, що основним результатом освіти має стати не система знань, умінь і навичок сама по собі, а набір сучасних ключових компетенцій в інтелектуальній, соціально-правовій, комунікативній, інформаційній сферах.

Зміст правової просвіти неповнолітніх повинен включати в себе вивчення Конституції України, а також декілька галузей права, зокрема адміністративне, трудове, сімейне і кримінальне законодавство. Окрім того, існує ряд підзаконних актів, ознайомлення з якими для старшокласників обов'язкове. Це, зокрема, Устав школи, Правила для учнів, Правила поведінки неповнолітніх у громадських місцях, біля водоймищ, Правила дорожнього руху, Правила техніки безпеки під час виконання певної роботи.

Як відомо, в радянській школі існував обов'язковий курс «Основи радянської держави і права». На початку 90-х років у зв'язку із соціально-політичними змінами в Україні, які зумовили необхідність кардинального оновлення законодавства, його викладання було припинене. В ході реформи змісту гуманітарної освіти в школі почали викладатися різноманітні курси із сфери політології, соціології, психології. Об'єм правового блоку значно скоротився. Ця практика, що склалася в умовах перехідного періоду держави, сьогодні, з точки зору потреб і завдань сучасного етапу розвитку суспільства, нових цілей освіти, стає незадовільною і вимагає ретельного перегляду.

За даними сучасного соціологічного опитування Українського інституту соціальних досліджень, кожна шоста дитина взагалі не знає законів, які її захищають. Формування правового потенціалу України, створення необхідних умов для використання правових знань молоді, забезпечення правовим захистом дітей і молоді, впровадження правової політики та виховання правової свідомості підлітків, створення постійного інформаційно-правового середовища для молоді, навчання нормам життя у правовій державі — необхідні віхи розвитку повноцінної особистості [1].

Про необхідність правового компоненту освіти свідчить і проведене на початку 2007–2008

навчального року дослідження фахівцями лабораторії соціальної педагогіки Інституту проблем виховання АПН України. В школах м. Києва і Київської області було проведене опитування 335 старшокласників. Абсолютна більшість респондентів (83 %) повністю погодилися з твердженням про недопустимість беззаконня, а 52 % відмітили, що будь-яке правопорушення має бути покараним. Водночас 9 % готові брати участь в кримінальних групах, щоб досягти життєвого успіху. Окрім того, 48 % опитаних вказали на необхідність знати свої права і свободи, вміти їх відстоювати. Нарешті, 29 % опитаних старшокласників вважають, що для успішного життя в будь-якій державі необхідний високий рівень правосвідомості населення.

Під правовою освітою в школі розуміється система виховання і навчання, спрямована на створення умов для формування у дітей: поваги до права; власних уявлень і установок, які базуються на сучасних правових цінностях суспільства; компетенцій, достатніх для захисту прав, свобод і законних інтересів особистості і правомірної реалізації її громадянської позиції.

Ці загальні цілі правової освіти конкретизуються і реалізуються завдяки цілеспрямованого формування в освітньому процесі: здібностей до мислення, аналізу соціальних і правових норм стосовно конкретних умов їх реалізації; комунікативних здібностей; систематичних знань у сфері права, які забезпечують актуалізацію вказаних здібностей і складають основу соціальних умінь і навичок; конкретних умінь і навичок в соціальній сфері.

Таким чином, правова освіта розглядається як умова формування індивідуальних здібностей, отримання знань і навичок соціального функціонування.

Оскільки, з правової точки зору, дитина виступає самостійним суб'єктом права, то на неї поширюється увесь комплекс громадянських, політичних, економічних, соціальних і культурних прав людини. Між тим, цілеспрямована діяльність держави з правового навчання здійснюється переважно на базі юридичних вузів і факультетів або зводиться до разових масових акцій з правової просвіти. Вірно і точно оцінювати правову ситуацію, розуміти адекватність юридичних мір, прогнозувати наслідки своїх правозначимих дій повинна будь-яка людина поза залежності від свого соціального і правового статусу, інакше втрачають свій сенс принципи рівності і справедливості, ідеї правової держави і громадянського суспільства.

На нашу думку, правове навчання необхідно починати в дошкільному віці, оскільки вже з перших кроків юного громадянина мають формуватися морально-правові якості особистості, емоції і поведінка. Всі без виключення громадяни України повинні знайомитися із законами нашої держави, чітко і ясно уявляти свої права і обов'язки, вчитися захищати свої права.

Обов'язковість повної загальної середньої освіти, збільшення терміну навчання потребують уточнення функцій і пріоритетних завдань кожного ступеня школи (початкового, основного, старшого), а також забезпечення її цілісності.

Залежно від програми розвитку, профілю, реальних можливостей освітнього закладу курс права з 1-го по 11-й клас може будуватися як: систематичний (крізний) курс; модульний курс поряд з іншими соціально-гуманітарними курсами або інтегрованим курсом суспільствознавства; частина інтегрованого курсу.

Найбільш доцільно застосовувати різноманітні «формати» побудови курсу на кожному етапі загальної освіти, наприклад:

- в початковій школі — частину інтегрованого курсу або невеликий модульний курс (практичні правила поведінки і дії);

- в 5–6-х класах — інтегрований курс пропедевтичного характеру, що закладає основи для вивчення в подальші роки не лише правового, але й інших курсів суспільствознавчого циклу (поведінка людини, формування способів регулювання відносин «людина-людина» і «людина-суспільство» в різні історичні епохи, в різних культурах, в сучасному світі);

- 7-й клас — вступний (початковий) правовий курс (мораль, право, справедливість, рівність, права людини, права неповнолітніх, способи дії і можливості захисту своїх прав в типових, актуальних для підлітка ситуаціях);

- 8–9-й класи — систематичний курс «Основи правових знань»;

- 10–11-й класи — залежно від профілю школи, класу, індивідуального навчального плану учня право може бути представлене різноманітними курсами: самостійний курс «Правознавство», набір спеціалізованих (модульних) курсів «Право і економіка», «Право і демократія», частина інтегрованого курсу «Людина, суспільство, право», а також їх комбінаціями.

Вивчення вказаних курсів в початковій школі здійснюється на уроках у формі групових

занять з використанням різноманітних форм і прийомів активного навчання. Воно може бути організовано в межах базового курсу або за рахунок шкільного чи учнівського компонентів навчального плану. Бажано також використовувати різні види позакласної роботи.

Початкова школа є чотирирічною. Вона забезпечує подальше становлення особистості дитини, її інтелектуальний, фізичний, соціальний, духовний розвиток. До неї вступають діти, яким до першого вересня, як правило, виповнилося 6 років, і які за результатами медичного, психологічного обстеження не мають протипоказань для систематичного шкільного навчання. В початкових класах пріоритетними є загальнонавчальні, розвивальні, виховні, оздоровчі функції.

Кожна дитина до школи має одержати відповідну підготовку за вимогами базового компоненту дошкільної освіти у дошкільних навчальних закладах, при школі чи в сім'ї.

З урахуванням вікових особливостей молодших школярів, у початковій школі необхідно розрізняти мікроетапи: I–II класи, в яких навчаються діти 6–7-го річного віку, і III–IV класи.

У пропедевтичному курсі початкової школи основне значення набувають навчальний, а також практичний компоненти. Правові аспекти укладу школи є на цьому етапі фонову умовою розвитку правосвідомості.

Освітніми завданнями початкової освіти у сфері права є набуття дітьми:

- практичного досвіду дій в реальних життєвих ситуаціях, що регулюються правилами і нормами, в тому числі формування здібностей до зміни позиції поряд зі здібностями до утримання своєї позиції;

- уявлень про право як про особливу форму регулювання відносин у суспільстві;

- знань конкретних правил і норм поведінки.

Це може бути вирішене за рахунок розділів інтегрованого або невеликого модульного курсу, в яких на матеріалі реальних життєвих ситуацій протиставляються і виявляються позиції їх учасників, діти отримують уявлення про право як особливу сферу життя суспільства, освоюють конкретні правила і норми поведінки.

Основна школа. Відповідно до періодизації життєвого циклу людини, яка була прийнята ще в 1965 році на Всесоюзному з'їзді з вікової

фізіології (Ленінград, нині — Санкт-Петербург) [2], віковий розвиток учнів 5–9 класів проходить друге дитинство (8–12 років) і етап підліткового віку (12–16 років).

У перші два роки основної школи (5–6 класи) учням відкриваються сутність і значення правових відносин в школі, вони ознайомлюються з органами самоуправління школи, отримують доступ до додаткової освіти (гуртки, факультативи). На цьому етапі діяльність учнів організується переважно як класно-групова, вона планується вчителем, оволодіння навичками дій у правовій сфері відбувається переважно на матеріалі практичних занять.

До педагогічних умов вирішення освітніх завдань слід віднести:

- освітнє середовище (уклад школи), яке забезпечує розвиток умінь відстоювати свої права, брати участь у виробленні правил і норм, що регулюють відносини в школі;

- навчальні заходи двох типів: навчально-інформаційний блок (право як необхідна умова існування і розвитку суспільства); практикуми, в яких моделюються найбільш типові правові ситуації.

В основній школі перед учнем повністю розкриваються всі складові правової освіти. Учні набувають основи правових знань, реалізують проектну форму діяльності в індивідуально-груповій формі, беруть участь у шкільному самоуправлінні тощо.

Основна школа складає освітній простір, який повною мірою реалізує завдання правової освіти. На цей відрізок шкільного життя припадає основне вивчення права, оскільки випускник основної школи повинен стати повноцінним суб'єктом соціально-правових відносин.

Старша школа (10–11 класи), як останній етап отримання повної загальної середньої освіти, як орієнтація на подальший вибір професії, має сьогодні тенденцію до перетворення в профільну, і тому повинна забезпечити всім учням набуття:

- здатності будувати власну правову поведінку в межах конституції України;

- поглибленого рівня правових знань;

- здібностей до теоретичного аналізу правових ситуацій;

- навичок реалізації своїх прав у соціальній сфері в широкому правовому контексті.

До педагогічних умов вирішення освітніх завдань у старшій школі слід віднести:

- освітнє середовище (уклад школи), яке забезпечує участь у виробленні правил і норм,

що регулюють відносини в школі, створенні і діяльності громадських організацій, різних соціальних проектах;

- навчальні курси, що забезпечують, відповідно профілям, розширення і поглиблення уявлень про право як особливий соціальний інститут, феномен культури, його принципах, особливостях регулювання різних форм суспільних відносин, особливо у політичній та економічній сферах тощо.

Для забезпечення варіативного підходу до вивчення права у старшій школі необхідна розробка як мінімум трьох типів програм курсу права: загальноосвітньої, для гуманітарного профілю, для соціально-економічного профілю. Відповідно курс права займе різне місце в цих програмах: для загальноосвітнього профілю право може бути представлене окремим модульним курсом або розділом всередині інтегрованого курсу суспільствознавчого характеру, для гуманітарного — самостійним навчальним курсом або декількома навчальними курсами модульного типу, для соціально-економічного профілю — самостійним навчальним курсом або декількома навчальними курсами модульного типу.

У старшій школі учні отримують (залежно від обраного профілю) систематичні (поглиблені) знання у сфері права, розробляють і реалізують різноманітні соціальні проекти, пов'язані з діяльністю школи і за її межами, розширюється сфера їх дії і відповідальності у шкільному правовому просторі.

Таким чином, вирішення завдань правової освіти передбачає, що в школі буде створений особливий культурно-освітній простір. Компонентами останнього, в контексті правової освіти, стають:

- зміст і форми правової освіти, адекватні віковому розвитку і рівням освіти, що включають в себе, поряд з традиційним переліком основних тем, різноманітні активні форми роботи учнів;

- уклад школи — особливе середовище школи — традиції і норми взаємодії і взаємовідносин учнів і педагогів в системах «вчитель—учень», «вчитель—батьки», «учень—учень», «учень—група ровесників»;

- зміст позакласної роботи, побудований на принципах самоуправління, творчої і нормованої правом взаємодії дітей і дорослих;

- відкритість освітньої системи школи зовнішньому соціуму і пряма взаємодія педагогів і учнів школи з ним;

— соціально-педагогічна взаємодія школи з батьками, орієнтована на включення батьків у реалізацію правової освіти.

Нові освітні цілі, індивідуальні відмінності засвоєння матеріалу учнями, конструювання ними знань на основі особистого досвіду, активний характер процесу навчання обумовлюють необхідність розробки і використання відповідних методів і критеріїв, а також інструментарію оцінювання у процесі правової освіти.

Оцінювання у процесі навчання основам права в школі потребує використання як традиційних методів (усне опитування і письмова контрольна робота), так і альтернативних (так зване оцінювання «за участю в роботі») в різних комбінаціях.

Вибір методів оцінювання повинен здійснюватися з урахуванням характеру об'єктів оцінювання. Оцінюватися можуть як усні відповіді і письмові роботи, так і участь в дискусіях, іграх, підготовка виставки, збір матеріалу за певною темою (портфоліо), написання твору (есе), розробка проекту тощо.

З кожного виду роботи вчителем з урахуванням цілей навчання мають бути розроблені критерії, відповідно до яких виставляється оцінка. Вони мають бути стабільними, чіткими

і мати «силу закону». Критерії важливо оголошувати, щоб учні знали, у відповідності з якими критеріями вчитель виносить своє судження (оцінку). Будь-яку оцінку необхідно ретельно мотивувати. Дуже важливо залучати до розробки критеріїв і оцінювання самих учнів.

Процес оцінювання повинен вписуватися в уявлення про демократичний правовий уклад школи. Процедура оцінювання повинна бути простою і зрозумілою і забезпечувати постійний зворотний зв'язок.

Цей та схожі підходи до оцінювання дозволяє не лише налагодити колективну роботу в класі, але й зробити таку роботу інтерактивною, орієнтованою на інтенсивну взаємодію всіх учасників. У цьому випадку результати оцінювання будуть не тільки об'єктивними, але й «авторитетними», оскільки процес прийняття рішень максимально демократичний і обумовлений чіткою процедурою.

Окрему проблему при розроблянні системи оцінювання у сфері правової освіти представляє науково-методичне забезпечення проміжних атестацій, які передбачають проведення періодичних контрольних замірів (зрізів) рівня і якості підготовки учнів (у випадку введення в перелік державних іспитів за вибором випускників іспиту за навчальним предметом «Право»).

ЛІТЕРАТУРА

1. Права дитини: сучасний досвід та інновації: зб. інформ. і метод. матеріалів / [Г. Лактіонова, О. Калібаба, Т. Цюман та ін.]; за заг. ред. Г. Лактіонової. — К.: Либідь, 2005. — С. 42.
2. Возрастная психология: личность от молодости до старости: учеб. пособ. / [Гамезо М. В., Герасимова В. С., Горелова Г. Г., Орлова Л. М.]. — М.: Педагогическое общество России: Издательский Дом «Ноосфера», 1999. — С. 9–10.

АНОТАЦІЯ

У статті висвітлено сучасний стан і тенденції розвитку правової освіти в школі, вітчизняний досвід та інновації, а також шляхи реалізації сучасних підходів до змісту, форм і технологій правової освіти.

АННОТАЦИЯ

В статье раскрываются современные состояние и тенденции развития правового образования в школе, отечественный опыт и инновации, а также пути реализации современных подходов к содержанию, формам и технологиям правового образования.